

ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕЙНО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ЕВДОКИМА РОМАНОВА НА РАЗВИТИЕ БЕЛОРУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КОНЦЕ XIX в.

И. Н. ЗАПРУДСКИЙ¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Анализируются мировоззрение, деятельность и та часть творческого наследия Евдокима Романова (1855–1922), которая еще мало изучена в белорусском литературоведении. Как публицист, писатель, критик, текстолог и издатель художественных произведений на белорусском языке, в основном анонимных, он проявил себя активным участником литературного процесса в Беларуси конца XIX – начала XX в. Его литературные обработки с использованием монтажа народных легенд «Кара в сто лет. Белорусская легенда» (1894), «Милостивый Осип, или Милости прошу, а не жертвы. Быль» (1896) способствовали жанровому разнообразию национальной литературы и демонстрировали стремление Е. Романова максимально использовать сокровища белорусского народного творчества для обогащения национальной литературы, традиции которой только закладывались в этот период. Е. Романов был ярким сторонником идеологии западнорусизма, его памфлет «Плач белорусской земли» (1894) вызвал негативную реакцию в обществе. Ученый выступал одним из самых активных исследователей и популяризаторов поэмы «Тарас на Парнасе». Его отношение как рецензента к творчеству Ф. Богусевича было неоднозначным. Эволюции идейно-эстетических взглядов Е. Романова на оригинальные произведения на белорусском языке способствовали различные факторы: частные, культурные, мировоззренческие, религиозные и др. В начале 1890-х гг. ученый настороженно относился к «искусственным» белорусским произведениям. В преддверии XX в. он составил и издал антологию белорусских художественных произведений, ставшую толчком к развитию национальной литературы.

Ключевые слова: идейно-художественная эволюция; литературный монтаж; западнорусизм; жанровое своеобразие; литературная легенда; антология.

ЭВАЛЮЦЫЯ ІДЭЙНА-ЭСТЭТЫЧНЫХ ПОГЛЯДАЎ ЕЎДАКІМА РАМАНАВА НА РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў КАНЦЫ XIX ст.

І. М. ЗАПРУДСКІ^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Аналізуюцца светапогляд, дзейнасць і тая частка творчай спадчыны Еўдакіма Раманава (1855–1922), якая дагэтуль застаецца маладаследаванай у беларускім літаратуразнаўстве. Як публіцыст, пісьменнік, крытык, тексталаг і выдавец мастацкіх твораў на беларускай мове, пераважна ананімных, ён праявіў сябе актыўным удзельнікам літаратурнага працэсу ў Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. Яго літаратурныя апрацоўкі з выкарыстаннем прыёму мантажу народных легенд «Кара ў сто гадоў. Беларуская легенда» (1894), «Міласцівы Восіп, або Міласці

Образец цитирования:

Запрудский И. М. Эволюция идейно-эстетических взглядов Евдокима Раманава на развитии белоруской литературы в конце XIX ст. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2022;2:17–30.

For citation:

Zaprudski I. N. Evolution of Evdokim Romanov's ideological and aesthetic views on the development of Belarusian literature in the late 19th century. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2022;2:17–30. Belarusian.

Автор:

Игорь Николаевич Запрудский – кандидат филологических наук, доцент; докторант кафедры истории белорусской литературы филологического факультета.

Author:

Igor N. Zaprudski, PhD (philology), docent; postdoctoral researcher at the department of history of Belarusian literature, faculty of philology.
zaprudski@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4232-7610>

хачу, а не ахвяры. Быль» (1896) спрыялі жанравай разнастайнасці айчыннай літаратуры і дэманстравалі інтэнцыі Е. Раманава максімальна выкарыстаць скарбы беларускай народнай творчасці для ўзбагачэння нацыянальнай мастацкай літаратуры, традыцыі якой толькі закладаліся ў той перыяд. Е. Раманаў быў заўзятым прыхільнікам ідэалогіі заходнерусізму, яго памфлет «Плач беларускай зямлі» (1894) выклікаў негатыўную рэакцыю ў грамадстве. Вучоны з'яўляўся адным з найбольш дзейных даследчыкаў і папулярызатараў паэмы «Тарас на Парнасе». Яго стаўленне як рэцэнзента да творчасці Ф. Багушэвіча было неадназначным. На эвалюцыю ідэйна-эстэтычных поглядаў Е. Раманава на арыгінальныя творы на беларускай мове паўплывалі розныя фактары: прыватныя, культуралагічныя, ідэалагічныя, рэлігійныя і інш. У пачатку 1890-х гг. вучоны ставіўся да «штучных» беларускіх твораў насцярожана. Напярэдадні XX ст. ён выступіў складальнікам і выдаўцом анталогіі беларускіх мастацкіх твораў, што стала імпульсам для развіцця нацыянальнага прыгожага пісьменства.

Ключавыя словы: ідэйна-мастацкая эвалюцыя; літаратурны мантаж; заходнерусізм; жанравая адметнасць; літаратурная легенда; анталогія.

EVOLUTION OF EVDOKIM ROMANOV'S IDEOLOGICAL AND AESTHETIC VIEWS ON THE DEVELOPMENT OF BELARUSIAN LITERATURE IN THE LATE 19th CENTURY

I. N. ZAPRUDSKI^a

^a*Belarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus*

The article is devoted to the analysis of the worldview, activity and that part of the creative heritage of Evdokim Romanov (1855–1922), which is still not widely studied in Belarusian literary criticism. As a publicist, writer, critic, textologist and publisher of texts in Belarusian language, mostly anonymous, the scientist proved to be an active participant of the literary process in Belarus in the late 19th and early 20th centuries. His literary adaptations with the use of the montage of folk legends «Punishment in a hundred years. Belarusian legend» (1894), «Merciful Osip, or I want mercy, not sacrifice. Bylit» (1896) contributed to the genre enrichment of national literature and demonstrated E. Romanov's intentions to use maximally the treasures of Belarusian folk art to enrich national literature, its traditions were only laid down in that period. As an ardent supporter of the ideology of Western Russianism, E. Romanov was the author of the pamphlet «Cry of the Belarusian land» (1894), which provoked a negative reaction in society. The scientist was one of the most energetic researchers and popularisers of the poem «Taras on Parnassus». His attitude as a reviewer to the work of F. Bogushevich was ambiguous. The evolution of E. Romanov's ideological and aesthetic views on the original works in the Belarusian language was influenced by various factors: private, cultural, ideological, religious and others. In the early 1890s the scientist was wary to artificial Belarusian works. In the early 20th century he compiled and published an anthology of Belarusian works, which became the impetus for the development of national writing.

Keywords: ideological and artistic evolution; literary montage; Western Russianism; genre distinctiveness; literary legend; anthology.

Уводзіны

Дзейнасць Еўдакіма Раманава (1855–1922), вядомага прадстаўніка айчыннай гуманітарнай навукі памежжа XIX–XX стст., якой ён аддаў 50 гадоў жыцця, па меркаванні В. Бандарчыка, «складае цэлую эпоху ў гісторыі беларускай этнаграфіі» [1, с. 5]. Аднак на працягу ўсяго перыяду вывучэння яго творчай спадчыны перадусім даследаваліся здабыткі вучонага ў галіне этнаграфіі, фалькларыстыкі і археалогіі. Значна менш акцэнтавалася ўвага на яго дзейнасці як публіцыста, пісьменніка і выдаўца мастацкіх твораў на беларускай мове. Між тым пад літаратурным псеўданімам Радзіміч ён апублікаваў асобнымі кніжкамі арыгінальныя творы «Кара ў сто гадоў. Беларуская легенда» (1894, далей – «Кара ў сто гадоў...») і «Міласцівы Восіп, або Міласці хачу, а не ахвяры. Быль» (1896, далей – «Міласцівы Восіп...»), якія назваў вопытамі «папулярных народных легенд» [2, с. 148–149]. Гэтыя творы лічацца апрацоўкамі народных легенд і сёння.

З рэцэнзіямі на асобныя працы і з водгукамі на вынікі навуковай дзейнасці Е. Раманава выступалі многія даследчыкі. Таму звернем увагу толькі на найбольш істотныя публікацыі, карысныя для дасягнення пастаўленай мэты – акрэсліць стаўленне вучонага да так званых штучных і псеўданародных твораў і даследаваць эвалюцыю яго ідэйна-эстэтычных поглядаў на арыгінальную мастацкую творчасць на беларускай мове ў кантэксце асаблівасцей літаратурнага працэсу канца XIX – пачатку XX ст.

Пачнём агляд літаратуры з высокай ацэнкі, што атрымала дзейнасць Е. Раманава ў даследаванні А. Пыпіна «Гісторыя рускай этнаграфіі. Т. IV. Беларусь і Сібір» (1892). Званне «руплівага дзеяча

беларускай этнаграфіі» [3, с. 234] было істотнай падтрымкай падзвіжніцтва 36-гадовага правінцыяльнага энтузіяста. Важкасць яго навукова-літаратурных дасягненняў і прафесіяналізм прызнаваліся на самым высокім узроўні ўжо пры жыцці вучонага. У справаздачы аб прысуджэнні прэміі П. М. Бацюшкава¹ «Разгляд гісторыка-этнаграфічных прац Е. Р. Раманава па Паўночна-Заходнім краі...» (1904) Я. Карскі канстатаваў, што, маючы нязначныя недахопы, працы вучонага з'яўляюцца істотным укладам у вывучэнне гісторыі і этнаграфіі заходнерускага края і ўяўляюць надзейны матэрыял, на які могуць абалірацца вучоныя [4, с. 43]. У 1916 г. у фундаментальным даследаванні «Беларусы» Я. Карскі назвае Е. Раманава выдатным беларускім этнографам [5, с. 540].

З публікацый 1920-х гг. па разглядаемай тэме згадаем наступныя: праца М. Гарэцкага «Гісторыя беларускае літаратуры» [6], працулы некралог А. Луцкевіча, у якім упамінаецца легенда «Кара ў сто гадоў...»² [7, с. 369–371], нарыс-партрэт А. Шлюбскага «Этнаграфічная дзейнасць Е. Р. Раманава» [8, с. 363], манаграфія А. Цьвікевіча «“Западно-руссизм”: нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.» [9]. Аднак у сувязі з рэпрэсіямі напрацоўкі названых даследчыкаў надоўга трапілі пад забарону.

Спатрэбіўся значны прамежак часу для з'яўлення манаграфіі В. Бандарчыка «Еўдакім Раманавіч Раманаў» (1961), якая стала падвядзеннем вынікаў па вывучэнні спадчыны вучонага ў савецкім айчыназнаўстве. На высокім для свайго часу ўзроўні разглядаўся шырокі комплекс пытанняў, звязаных з жыццём і даследчыцкай дзейнасцю вучонага, яго метадычныя падыходы да аналізу народнага матэрыялу. Аўтар не абмінуў творы Е. Раманава: мастацка-публіцыстычны памфлет «Плач беларускай зямлі», рэцэнзію на зборнік Мацея Бурачка (Ф. Багушэвіча) «Дудка беларуская», літаратурна апрацаваную легенду «Кара ў сто гадоў...». Аднак В. Бандарчык не патлумачыў прычыны з'яўлення ў адзін час трох артэфактаў, што ілюструюць працэсы, якія адбываліся ў свядомасці іх аўтара. Таксама В. Бандарчык ахарактарызаваў легенду «Міласцівы Восіп...» як твор з рэлігійнымі матывамі і канстатаваў, што, змяшчаючы ў выданні тэксты ананімных мастацкіх твораў, «Раманаў карыстаўся любой магчымасцю, каб будзіць нацыянальную свядомасць беларускага народа» [1, с. 103]. У манаграфіі быў закладзены падмурак раманазнаўства, але заставалася неабходнасць спецыяльнага вывучэння яго літаратурнай спадчыны і ўплыву на развіццё літаратуры.

Тым не менш у акадэмічнай працы «История белорусской дооктябрьской литературы» (1977) Е. Раманаў згадваецца толькі побач з іншымі збіральнікамі і выдаўцамі фальклорных помнікаў, аўтары падкрэсліваюць навуковую каштоўнасць дзевяці выпускаў выдання «Беларускі зборнік», матэрыяламі якога цікавіўся М. Горкі [10, с. 356–357].

Літаратуразнаўцамі А. Александровічам і Г. Кісялёвым была пашырана крыніцазнаўчая база раманазнаўства: апублікаваны рэцэнзія Е. Раманава на зборнік Ф. Багушэвіча «Дудка беларуская» і забароненая да друку беларускамоўная прадмова «Спроба п'яра» да віцебскага выдання паэмы «Тарас на Парнасе» (1896) [11, с. 91–92; 12, с. 15–19]. К. Хромчанка ў манаграфіі «Беларуская мастацкая проза» (1979) высока ацэньваў зварот вучонага да апрацоўкі легенд, падаўшы кароткую ахарактарыстыку твораў «Кара ў сто гадоў...» і «Міласцівы Восіп...» і падкрэсліўшы іх дыдактычны характар, а таксама літаратурную скіраванасць [13, с. 17–18]. На хрысціянскім пафасе твораў увага не акцэнтавалася, гэта было выклікана атмасферай тагачаснага грамадскага жыцця.

У канцы XX ст. у літаратуразнаўчых публікацыях канстатавалася, што Е. Раманаў прымаў актыўны ўдзел у папулярызацыі мастацкіх твораў XIX ст. на беларускай мове, праявіў сябе не толькі як выдавец скарбаў народнай творчасці, але і як літаратар, публіцыст, тэкстолаг і рэцэнзент. Змешчаная інфармацыя пра Е. Раманава ў біябібліяграфічным слоўніку «Беларускія пісьменнікі» была прызнаннем яго ролі ў літаратурным працэсе [14, с. 142–143].

Аднак аб'ектам спецыяльнага навуковага аналізу творы літаратурна-публіцыстычнага характару сталі толькі ў XXI ст., дзякуючы серыі міжнародных навуковых канферэнцый «Раманаўскія чытанні». У зборніках матэрыялаў гэтых мерапрыемстваў пабачылі свет публікацыі В. Валжанкова [15], Г. Сакалова [16]. У згаданых працах ставілася пытанне аб недастатковай вывучанасці як асаблівасцей светапогляду Е. Раманава, так і яго літаратурнай спадчыны.

Вынікі і іх абмеркаванне

Звернемся да першапачатковага стаўлення вучонага да так званых штучных твораў на беларускай мове. У 1885 г. у прадмове да першага і другога выпускаў выдання «Беларускі зборнік» Е. Раманаў крытыкаваў сваіх папярэднікаў П. Гільтэбранта, М. Дзмітрыева, І. Насовіча, П. Шэйна і іншых навукоўцаў за публікацыю тэкстаў яўна штучнага паходжання, падробак і перапрацовак, што не з'яўляюцца творами

¹Прэмія П. М. Бацюшкава (1811–1892), аднаго з асноўных праваднікоў палітыкі русіфікацыі ў Беларусі, заснавана ў 1894 г. Яна павінна была стымуляваць даследаванні рэгіянальнага характару. На яе атрыманне маглі прэтэндаваць аўтары прац, прысвечаных розным аспектам вывучэння Паўночна-Заходняга краю.

²Тэкст твора «Кара за сто год. Беларуская легенда» ў перакладзе П. Станіча з рускай мовы на беларускую быў надрукаваны ў 1920 г. у мінскай газеце «Беларусь».

народнай паэзіі. У пурэсцкім запале, які выклікаўся залішне суровым імкненнем захаваць чысціню аўтэнтычных фальклорных твораў, ён сцвярджаў: «Што датычыць твораў псеўданародных, штучных, то яны рашуча адсутнічаюць у нашым зборніку, пры ўсім іх мностве» [17, с. X]. Аднак ужо ў той час Е. Раманаў не адмаўляў саму магчымасць публікацыі ў наступных выпусках зборніка адзінкавых неаўтэнтычных твораў, але толькі ў якасці выключэння.

У чацвёртым выпуску выдання «Беларускі зборнік» (1891), якое ўтрымлівала тэксты казак, Е. Раманаў змясціў гутарку «Бай», не прылічыўшы яе да твораў народнай славеснасці. У каментарыі ён патлумачыў сваё рашэнне: «Гэтая гутарка пададзена нам рэдактарам “Вит. Губ. Вед.” В. С. Сафонавым, які атрымаў яе з г. Енісейска ад п. Маркса, што жыў у 20–40 гады ў Віцебску і запісаў яе нібыта ад беларускага гутарніка Філіпа Смурага ў 1829 годзе. Лічачы гэты твор псеўданародным, даём яму ў якасці выключэння месца ў зборніку як арыгінальнаму вопыту генеалогіі беларускіх прозвішчаў. Рукапіс на рускай мове; пераклад на беларускую, дрысенскага павета, зроблены намі» [18, с. 175]. Прытрымліваючыся пурэсцкіх поглядаў, Е. Раманаў разглядаў гутарку «Бай» як унікальны для айчынай культуры твор, таму і змясціў яе ў зборніку ва ўласным перакладзе з рускай мовы на дрысенскую гаворку. Прынцыпова ўзводзячы ў прадмет своеасаблівага культу толькі здабыткі вуснай народнай творчасці, ён адступіў ад сваіх прынцыпаў, разумеючы каштоўнасць артэфекта.

У 1933 г. А. Луцкевіч апублікаваў артыкул «Беларускі гутарнік Піліп Смуры». У ім ішла гаворка пра пісьмо М. Маркса, які даслаў у рэдакцыю газеты «Витебские губернские ведомости» цікавы рукапіс – «створаны народнай фантазіяй вывад беларускіх родаў» [7, с. 308]. Аднак пра тое, што твор быў перакладзены на беларускую мову і надрукаваны ўпершыню яшчэ ў 1891 г. Е. Раманавым, А. Луцкевіч не згадаў.

Л. Кісялёва даследавала разглядаемы твор і акрэсліла яго тэксталагічную гісторыю: «Як цяпер можна зразумець, М. Маркс адмыслова для меркаванай публікацыі пераклаў гутарку, даслаў у “Ведомости”, рэдактар газеты пераправіў атрыманыя матэрыялы Е. Раманаву, той зрабіў зваротны пераклад тэксту на беларускую мову з рускамоўнага перакладу і надрукаваў у сваім зборніку, а пазней частка архіва Е. Раманавы, у тым ліку ліст М. Маркса з гутаркай П. Смурага, трапіла ў Беларускі музей у Вільні. <...> Такім чынам, за 31 год да В. Брухнальскага гутарку П. Смурага апублікаваў Е. Раманаў. Праўда, у моцна скарачаным выглядзе. <...> І гэта не адзінае адрозненне паміж публікацыямі. Князь Бой у версіі з раманаўскага зборніка ператвараецца ў Бая. <...> Ёсць і іншыя, больш дробныя, разыходжанні ў дзвюх публікацыях гутаркі. Да таго ж пераклад з перакладу – гэта, мякка кажучы, не зусім аўтэнтычны тэкст» [19, с. 61]. Вынікае, што ўжо ў пачатку 1890-х гг. Е. Раманаў дапускаў не толькі пераклад, але і рэдагаванне, перапрацоўку канкрэтнага тэксту, выдаваемага за народны.

У пятым выпуску выдання «Беларускі зборнік» (1891) вучоны паведамляў пра пашырэнне ў Беларусі «штучных» вершаў рэлігійнага характару, якіх толькі на Магілёўшчыне ён запісаў больш за паўсотні. Але збіральнік лічыў іх скажонай, недасканалай па форме і змесце, чужой для народа па мове спадчынай уніяцкага перыяду, таму так акрэсліў сваю пазіцыю: «Змяшчэнне іх у такім скажоным выглядзе ў зборніку было б, па маім крайнім разуменні, бязмэтна і склала б непатрэбны баласт, якога я ўсяляк стараюся пазбегнуць...» [20, с. 443]. Тым не менш на старонках пятага выпуску Е. Раманаў вылучыў асобны раздзел «Навейшыя вершы». У ім сярод іншых былі надрукаваны два спісы верша «Праўда» з наступным каментарыем: «Відаць, абодва варыянты – скажэнне аднаго і таго ж твора, які, па заяве спевака, цяпер выйшаў з ужытку, але “даўнія ўбогія спявалі яго ў нашай губерні”» [20, с. 437]. Падрэдагаваны тэкст гэтага твора трапіў пазней у раздзел «Ананімныя вершы на сацыяльна-бытавыя тэмы» зборніка «Беларуская літаратура XIX стагоддзя» [21, с. 35–36] і іншыя хрэстаматыі. У духу часу В. Бандарчык убачыў у творы і «пратэст народа супраць сацыяльна-палітычнага ладу царскай Расіі» [1, с. 232–233], і нават «рашучасць народа шукаць справядлівы грамадскі лад» [1, с. 233]. Ідэалагізаваныя ацэнкі былі выкліканы тэндэнцыйнасцю, скіраванай на пошук твораў з адмаўленнем сацыяльнай рэчаіснасці.

«Ігнараванне» Е. Раманавым псеўданародных твораў не было падтрымана А. Пыпіным, які падкрэсліў: «Для... паўнаты ўяўлення аб складзе народнай песні збіральнік павінен звярнуць увагу і на гэты бок справы, і ў дадзеным выпадку шкада, што ён не вызначае дакладней тых псеўданародных твораў, пра мноства якіх у яго ідзе гаворка» [3, с. 237]. А. Пыпін не меў на ўвазе папулярнасць беларускіх мастацкіх твораў, але засцерагаў ад грэбавання імі.

З 1886 па 1895 г. Е. Раманаў працаваў інспектарам вучылішчаў Віцебскай губерні, да выхаду ў адстаўку ў 1906 г. ён служыў на аналагічных пасадах у Гродзенскай і Магілёўскай губернях. Для героя вядомага рамана Ф. Салагуба «Дробны бес» (1905), настаўніка правінцыяльнай гімназіі Ардальёна Перадонова, ад прозвішча якога ўтвораны тэрмін «перадонаўшчына», што сімвалізуе мяшчанскі побыт перыферыяльнай Расіі, месца інспектара было мяжой жаданняў.

У Віцебску ў 1890-я гг. віравала інтэнсіўнае інтэлектуальнае жыццё, рухавікамі якога сталі гісторыкі А. Сапуноў і У. Стукаліч, археограф Д. Даўгяла, этнограф і фалькларыст М. Нікіфароўскі і інш. В. Бан-

дарчык сцвярджае, што ўжо ў віцебскі перыяд «этнаграфічныя зборнікі Е. Раманава паспелі заваяваць вядомасць; карыстаюцца ім не толькі выдатныя рускія вучоныя (А. А. Патэбня, акад. А. М. Весаляўскі, А. М. Пыпін і інш.), але і вучоныя заходнеславянскія (напр., Поліўка)» [1, с. 116]. Праява цікавасці чэшскага славіста, аўтара работ па параўнанні казачных сюжэтаў славянскіх народаў, сведчыць пра прызнанне заслуг і па-за межамі Расіі.

У выданні «Журнал Министерства народного просвещения» ў маі 1893 г. быў надрукаваны артыкул А. Весаляўскага «З уводзін у гістарычную паэтыку» [22, с. 619], які стаў першым у серыі публікацый пра развіццё паэтычных жанраў і гістарычныя асновы сюжэтнасці. Даследчык адзначаў існаванне перыядаў, калі ў літаратуры актывізуецца цікавасць да мінуўшчыны, фальклору, археалогіі і ўзрастае роля крэатыўнай асобы. А. Весаляўскі разважаў: «Надыходзяць эпохі грамадскай стомленасці, і... чалавека цягне да непасрэднай прыроды, да апрашчэння – хоць бы ў стылі паненкі-сялянкі, да народнай песні і народнай даўніны: гэта эпохі аповесцей з сялянскага побыту і археалагічных густаў» [22, с. 68–69]. Навуковец падкрэсліваў, што ўсё вызначаецца попыткам і прапановай. Як нешараговы чыноўнік Міністэрства народнай асветы, фалькларыст, які кантактаваў са сталічнымі навуковымі коламі, Е. Раманаў сачыў за публікацыямі ў згаданым часопісе і, напэўна, быў знаёмы з артыкулам А. Весаляўскага, ідэі якога, на нашу думку, істотна паўплывалі на карэкціроўку поглядаў вучонага на каштоўнасць мастацкай творчасці. Бібліяграфічны паказчык прац Е. Раманава ўтрымлівае пазіцыю «О волотах и о Герсике, письмо к академику А. Н. Веселовскому. “Журнал М. Н. Пр.” авг. [1896]» [2, с. 149]. На старонках часопіса гэтай публікацыі мы не выявілі. Можна меркаваць, што рукапіс артыкула дасылаўся ў рэдакцыю, але не быў надрукаваны. У жніўні 1893 г. у Вільні адбыўся IX археалагічны з’езд, якому папярэднічала падрыхтоўчая работа ў розных рэгіёнах Паўночна-Заходняга краю. У рабоце форуму прымалі ўдзел каля 400 даследчыкаў з розных галін навукі. Е. Раманаў меў дачыненне да падрыхтоўкі і працы з’езда.

На працягу 1890-х гг. стаўленне Е. Раманава да літаратурных твораў на беларускай мове кардынальна змянілася. У сярэдзіне дзесяцігоддзя ён пачынае выступаць як актыўны выдавец беларускамоўных мастацкіх тэкстаў. І пераломным у гэтым плане стаў 1894 г. На змену адносінаў паўплывалі крытыка А. Пыпіна, наватарскія ідэі А. Весаляўскага пра ўзрастанне цікавасці да народнай даўніны і існаванне эпох аповесцей з сялянскага побыту і археалагічных густаў, а таксама знаёмства з першым вершаваным зборнікам Ф. Багушэвіча «Дудка беларуская» (1891).

Прасочым храналогію з’яўлення публікацый, цікавых у рэчышчы нашага даследавання. У 1894 г. былі надрукаваны творы «Кара ў сто гадоў...» пад псеўданімам Е. Радзіміч³ (асобнае выданне з цэнзурным дазволам ад 3 лютага 1894 г.), «Плач беларускай зямлі» (асобнае выданне без пазначэння аўтара з цэнзурным дазволам ад 25 сакавіка 1894 г.), рэцэнзія на зборнік М. Бурачка (Ф. Багушэвіча) «Дудка беларуская» [2, с. 148–149].

Да першай спробы апрацоўкі легенды «Кара ў сто гадоў...» Е. Раманаў напісаў прадмову, звернутую да інтэлігентнага чытача. У ёй называецца імя М. Кастамарава, які апублікаваў апрацоўку легенды «Сорок год (маларасійская легенда)». Гэта аповед пра жыццё беднага закаханага юнака-сіраты, які ажаніўся праз забойства купца. Не дачакаўшыся ў прызначаны час смерці, ён так і не зразумеў, што пакараннем стала яго пажыццёвае адлучэнне ад Бога. Е. Раманаў адзначае, што ўкраінскі аўтар развіў «тэму выключна з тэалагічнага пункту гледжання, прымусіў дзейных асоб імкнуцца, хоць, зразумела, марна, да здзяйснення нябеснага правосуддзя праз справы хрысціянскай дабрачыннасці» [23, с. 5]. Маючы магчымасць абаперціся на вопыт украінскага пісьменніка, Е. Раманаў, аднак, пайшоў шляхам не наследавання, а адштурхоўвання ад яго. Падзеі ў кастамараўскай апрацоўцы разгортваюцца ў пачатку XIX ст., жыццёвыя калізіі галоўнага героя апісваюцца маляўніча і падрабязна. Е. Раманаў пераносіць дзеянне ў X ст., у дахрысціянскую эпоху, цалкам белетрыстычная форма выкарыстання папярэднікам фавулы легенды яго не задавальняе. У прадмове дэкларуецца: «Я жадаў у лёгкай форме апавядання даць чытачу больш ці менш выразнае і дакладнае ўяўленне пра некаторыя рысы нашай даўніны, часткова пашыранай і ў наш час, і з якою мы, на жаль, злучылі мала знаёмы. Таму ў выкладзе маім чытач амаль не знойдзе вымыслу» [23, с. 5]. Аўтар апеллюе выключна да адукаваных чытачоў, пазіцыяніруе сябе прыхільнікам дакументалізму і аўтэнтычнасці, а не мастацкага вымыслу, адначасова ён мае намер выкарыстаць лёгкаю форму апавядання, з мэтай самапрэзентацыі ўласных даследчых здабыткаў ідзе на містыфікацыю, хаваючы сваё аўтарства пад псеўданімам Радзіміч, характарызуе свае намеры як асветніцка-прапагандысцкія, гаворыць пра старажытнасць заходнерускага народа. Е. Раманавым выкарыстаны літаратурны прыём хавання ўласнага аўтарства пад выдуманым прозвішчам. Прадмова напісана ў публіцыстычным стылі, эмацыянальна і ацэначна, з намерам

³Радзіміч Е. Кара ў сто гадоў. Беларуская легенда // Витеб. губ. ведомости. 1894. № 73–78, 81.

захваціць да дзеяння і выказаць сваю грамадска-палітычную пазіцыю (аўтар выкарыстоўвае словы «даць», «прабудзіць», «прымусяць» і г. д.).

Экспазіцыя твора цалкам адпавядае рамантычнай эстэтыцы. У пустынной мясцовасці Беларусі ў бяздонным возеры Святое няма рыбы, сюды не прылятаюць дзікія птушкі, тут не купаюцца дзеці, вакол толькі маркотны шум, журботная песня беларуса, мёртвая цішыня. Але некалі тут квітнела жыццё. У сярэдзіне X ст. у гэтай мясцовасці віравалі шэкспіраўскія страсті. Княжна-прыгажуня Хоць выпрабавала жаніхоў-асілкаў. На турніры Лада вераломна забіў Ірвідуба, а сам уцёк з месца забойства. Бог паабяцаў пакараць вінаватага праз сто гадоў. Пахавалі Ірвідуба з песнямі, справілі трызну, насыпалі над яго магілай курган. Хоць выйшла замуж за Ладу. Маладыя жылі шчасліва і багата, пастарэлі, «жылі ўжо ўнукі іх унукаў» [23, с. 31], заможнасць і сіла рода раслі. Каб бараніцца ад кіеўскага князя Уладзіміра, Лада пабудавала новы ўмацаваны горад, які не спазнаў разарэння, але стаў даннікам кіеўскага князя. Хутка з Кіева прыходзяць весткі аб пашырэнні хрысціянскай праваслаўнай веры, «з якой пазнаёміліся ў Грэцыі» [23, с. 32]. Аўтар інтрыгуе: «Чула Хоць, што новы князь Яраслаў Мудры рассылае паўсюль прапаведнікаў новай веры» [23, с. 32]. Яна пажадала пазнаёміцца з гэтай верай, каб «усімі сіламі душы сваёй маліць Нябеснага Суддзю аб прабачэнні Ладзе» [23, с. 32]. На стогадовыя ўгодкі смерці Ірвідуба паселішча Лады было знішчана з усімі жыхарамі. На яго месцы ўтварылася возера. Так здзейснілася накіраванае – усемагутны бог хрысціян пакараў злачынцу і ўвесь яго род.

Ідэяна-мастацкая адметнасць легенды не пацвярджае паведамленне, што ў творы «чытач амаль не знойдзе вымыслу» [23, с. 5]. У творы прапануецца не легенда, якая стала толькі асновай сюжэта, а адметнае маральна-філасофскае адлюстраванне айчыннай гісторыі. У легендзе згадваюцца імёны гістарычных дзеячаў (князёў Уладзіміра і Яраслава Мудрага), а галоўнымі героямі выступаюць выдуманых персанажы, дэталёва апісваюцца іх знешнасць, вопратка, рэчы, якія знаходзіліся ў карыстанні і інш. Падрабязна пададзены абрады (купальскі, пахавальны, вясельны, радзінны і інш.) з прывядзеннем на беларускай мове тэкстаў адпаведных ім песень, запісаных у канцы XIX ст. У аўтарскай трактоўцы гэта выступае як атрыбут культурна-побытавага жыцця людзей X ст. Твор павінен быў не толькі маральна выходзіць чытачоў у плане хрысціянскіх каштоўнасцей, але меў ідэалагічна-эстэтычнае прызначэнне: асветніцтва, прапаганду нашай даўніны, пра якую мала ведаюць сучаснікі, абуджэнне цікавасці да свайго заходнерускага народа з яго тысячагадовымі вераваннямі, заахвочванне да збіральніцкай фальклорна-этнаграфічнай дзейнасці.

Прывядзём адзіны ва ўсім творы сказ на беларускай мове, якім Е. Раманаў заканчвае сваю прадмову, з захаваннем асаблівасцей арфаграфіі арыгінала: «Ніякой большае нагады мне й не треба...» [23, с. 6]. Аўтар так тлумачыць здольнасць сваіх сацыяльна розных рэцыпіентаў: «Пра народ я не кажу. Ён цудоўна зразумее маю кніжку і без прадмоў» [23, с. 6]. Е. Раманаў, прапануючы спецыфічную жанравую мадыфікацыю літаратурнай апрацоўкі народнай легенды, разлічваў на самую шырокую чытацкую аўдыторыю.

Праціерэй Г. Сакалоў, які адзначыў вялікую колькасць беларускіх лексем у рускамоўным тэксце твора, прыйшоў да такіх высноў: «Адной з першых па часе спроб на літаратурнай ніве з’яўляецца апрацоўка Е. Р. Раманавым (псеўданім Радзіміч) народных паданняў і этнаграфічнага матэрыялу пад назвай “Кара ў сто гадоў” (“Кара праз сто гадоў”), выдадзеная ў Віцебску ў 1894 г. У 1909 годзе Е. Р. Раманаў вярнуўся да гэтай былі і апублікаваў яе варыянт пад назвай “Божая кара”. Тое, што аўтарам твор выпускаўся ў свет двойчы і з перапрацоўкаю праз 15 гадоў, сведчыць аб невыпадковасці яго ў пісьмовай спадчыне вучонага і неабыхавасці да таго, каб сучаснікі і нашчадкі правільна зразумелі Е. Р. Раманава. У сувязі з гэтым першае выданне (віцебскае) суправаджалася прадмовай» [16, с. 132–133].

Штуршком для напісання і публікацыі твора паслужылі розныя фактары: прыватныя, культуралагічныя, ідэалагічныя, рэлігійныя і інш. Яны паўплывалі на яго змест і ідэяна-мастацкую спецыфіку. Е. Раманаў імкнуўся прыцягнуць увагу да сваіх фальклорна-этнаграфічных зборнікаў. Выступаючы пад псеўданімам Радзіміч, у прадмове да легенды «Кара ў сто гадоў...» ён сцвярджаў, што асновай для твора сталі фальклорныя запісы, змешчаныя ў выпусках выдання «Беларускі зборнік», і іншыя рукапісныя матэрыялы Е. Раманава. Такі ход быў самарэкламай, разлічанай на папулярызаванне ўласных імені і творчых здабыткаў.

Па меркаванні даследчыка беларускіх легенд М. Грынבלата, толькі з 1880-х гг., у тым ліку і Е. Раманавым, пачынаюць друкавацца запісы беларускіх легенд непасрэдна на народнай мове, а не ў пераказах на польскай і рускай мовах, як гэта практыкавалася раней. «Тут варта прыгадаць таксама пераказы народных легенд і своеасаблівыя “мантажы” з іх, якія былі зроблены этнографам Е. Р. Раманавым, добрым знаўцам беларускай народнай творчасці, асабліва казак і легенд. У апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. “мода” на літаратурныя апрацоўкі беларускіх легенд і паданняў набывае новую сілу. З’яўляецца рад літаратурных твораў, асноўным зместам якіх паслужылі беларускія легенды сацыяльнага гучан-

ня» [24, с. 8], – канстатуе даследчык. У зноскы ўказваюцца творы «Кара ў сто гадоў...» і «Міласцівы Восіп...», апублікаваныя ў газеце «Витебские губернские ведомости». Пра існаванне асобных выданняў не згадваецца.

Акцэнтуюем увагу на тым, што легенда «Кара ў сто гадоў...» пабачыла свет у перыяд росту папулярнасці літаратурных апрацовак легенд і стымулявала пашырэнне ў грамадскім асяроддзі пэўных літаратурных густаў. У 1877 г. у часопісе «Вестник Европы» І. Тургенеў апублікаваў пераклад на рускую мову паэмы ў прозе Г. Флабера «Легенда пра святога Юльяна Міласцівага», даўшы прадмову да тэксту. Публікацыя стала рэзананснай, паколькі выклікала нападкі крытыка В. Бурэніна, які абвінаваціў І. Тургенева ў тым, што ён «уразіўся разнастайнымі прыгожасцямі легенды, “гарманічна стройнай яе паэзіяй”», не паказваючы, у чым заключаюцца гэтае хараство і гэтая паэзія»⁴ [25, с. 530].

Каштоўнай з’яўляецца і заўвага М. Грынבלата пра мантаж. Легенда «Кара ў сто гадоў...» у значнай ступені складзена з разнажанравых фрагментаў тэксту (празаічных і паэтычных): апісанніў абрадаў, вынікаў археалагічных раскопак, фальклорных вусна-паэтычных адзінак, кароткіх пераказаў вядомых гістарычных фактаў і інш. Усе яны аб’яднаны тэматычна ў адно мастацкае цэлае. Чытачам прапаноўваўся прыклад так званага літаратурнага мантажу, метадыка якога, нягледзячы на фактаграфічную прыроду тэксту, не выключае аўтарскага суб’ектывізму. Ён прасочваецца ў пафасе прадмовы, тэндэнцыйным падборы матэрыялу, кампазіцыі, сэнсавых акцэнтах і інш. Гісторыка-літаратурная каштоўнасць твораў, напісаных з выкарыстаннем прыёмаў літаратурнага мантажу, залежыць ад таленту аўтара. У сувязі з гэтым прывядзём заўвагу Г. Сакалова ў аднас легенды «Кара ў сто гадоў...»: «Развіццё сюжэта падаецца шырокай, гістарычнай і этнаграфічнай панарамай. Часам Раманаў-этнограф і Раманаў-археалаг зацямяе сабою Раманава-пісьменніка. Пры гэтым літаратурны тэкст пераўтвараецца ў навуковы трактат ці справаздачу з археалагічных раскопак і этнаграфічных экспедыцый» [16, с. 133]. Кантамінацыйная жанравая форма легенды магла быць абумоўлена рэалізацыяй ідэй нямецкага тэарэтыка рамантызму Ф. Шлегеля (1772–1829), які з’яўляўся прыхільнікам сумяшчэння ў адным творы фрагментаў розных літаратурных жанраў, «мастацкай і прыроднай» паэзіі і нават уключэння ў яго дасягненняў прыродазнаўчых, гуманітарных, сацыяльных і іншых навук. Менавіта яму належыць наступны афарызм: «Чым больш паэзія становіцца навукай, тым больш яна становіцца і мастацтвам» [26, с. 305]. Ф. Шлегель маніфеставаў: «Рамантычная паэзія – гэта прагрэсіўная ўніверсальная паэзія. Яе прызначэнне не толькі наноў аб’яднаць усе адасобленыя роды паэзіі і прывесці паэзію ў судакрананне з філасофіяй і рыторыкай. Яна імкнецца і павінна то змешваць, то зліваць разам паэзію і прозу, геніяльнасць і крытыку, мастацкую і прыродную паэзію, рабіць паэзію жыццёвай і грамадскай, а жыццё і грамадства – паэтычнымі...» [26, с. 294]. Нямецкі пісьменнік, знаходзячыся пад уплывам хрысціянскіх уяўленняў пра Страшны суд, размяжоўваў антычнае разуменне «сляпога лёсу» і павучальную сутнасць ідэі Бога-суда, звязанага з традыцыямі еўрапейскай хрысціянскай літаратуры, дзе адказнасць за злачынства ўскладалася на чалавека, які такім чынам караўся справядліва.

Значэнне наватарства Е. Раманава заключаецца ў тым, што ён у канцы XIX ст. напісаў адметны па паэтыцы мастацкі твор, прысвечаны беларускай мінуўшчыне.

Легенда мае сімвалічную назву, семантыка якой становіцца зразумелай пры супастаўленні яе зместу з гісторыка-палітычнымі ідэямі, выказанымі ў іншых тагачасных выданнях і чарговым творы самога Е. Раманава. Даследаванне У. Стукаліча «Беларусь і Літва. Нарысы з гісторыі гарадоў у Беларусі» (цэнзурны дазвол ад 2 сакавіка 1894 г., што на месяц пазней у параўнанні з легендай «Кара ў сто гадоў...») пачынаецца такім пасагам: «Сто гадоў прайшло з той пары, як змучанае доўгай польскай няволяй беларускае племя зноў злучылася палітычна і культурна з Усходняй Руссю і атрымала магчымасць дыхаць свабодна і свабодна развіваць свае разумовыя і маральныя сілы. Сто гадоў – адносна невялікі прамежак часу ў жыцці цэлага народа... Таму пры вывучэнні сучаснага стану Беларусі не варта забываць пра гістарычную перспектыву» [27, с. 1]. Аўтар быў аднадумцам Е. Раманава, выкрывальнікам «беларусаў польскай культуры ў суцэльным занябданні гісторыі Беларусі і свайго ўласнага паходжання і ролі» [27, с. 2], прыхільнікам «адраджэння Беларусі як рускай краіны» [27, с. 3]. У кнізе У. Стукаліча малюецца вобраз «няшчаснай Беларусі» [27, с. 12] і рускай народнай масы, народа, прыгнечанага ў Рэчы Паспалітай як спаланізаванай шляхтай, так і ненавіснай яўрэйскай гандлёвай сілай. Адзін з ключавых пастулатаў ідэалогіі заходнерусізму – беларусы як інтэгральная частка рускага народа, найбольш блізкая да велікарусаў, – утварае пафас выдання.

У ананімным творы «Плач беларускай зямлі» Е. Раманаў таксама прапануе заходнерусісцкае разуменне айчыннай гісторыі. Выкрываючы так званых рэнегатаў і адшчапенцаў (апалячаных беларусаў), ён імкнецца сцвердзіць культ пакрыўджанай Беларусі, ахвяры несправядлівых гістарычных акалічнасцей, культурнага і канфесіянальнага ўціску. Уяўленне Е. Раманава пра палітычныя рэаліі знаходзіць

⁴Тут і далей пераклад наш. – І. 3.

эмацыянальна-публіцыстычнае выражэнне ў названым творы ў вобразе гаротнай, пакінутай дзецьмі Радзімы. Думаецца, аўтар быў знаёмы не толькі з кнігай М. Смярэцкага «Трэнас», але і з вобразам Плачкі са зборніка Я. Баршчэўскага «Шляхціц Завальня». Узорам Е. Раманаву мог паслужыць і «народны верш “Плач зямлі” ... запісаны... [Е. Раманавым] у Віцебску па рукапісным зборніку» [28, с. 86].

Лірычны герой твора «Плач беларускай зямлі» паўсюль – у беларускім лесе, на ніве, дняпроўскім лузе, даўніх могілках, крывавым Чашніцкім полі, дне прыдзвінскага яра, беразе Дзвіны, вяршыні Полацкага замка – чуе плач і стогны забытай, пакінутай дзецьмі-зdraднікамі Беларусі. Ён звяртаецца да апалячаных беларусаў-католікаў з нараканнямі і праклёнамі, прарочыць ім пагібель: «Рэнегаты, рэнегаты... Здрадзіўшыя сваёй радзіме і перадаўшыя яе ў рукі найзласнейшых ворагаў яе! Вярніцеся ва ўлонне маці сваёй Бelay Русі, пакуль яшчэ не позна. Інакш разам з наноснай палышчызнай і жыдоўствам загінецеся вы незваротна» [29, с. 9]. Раманаўская варыяцыя вобразы пакінутай Беларусі ўключае шэраг новых момантаў: апалячаныя беларусы выступаюць у ролі грэшнікаў, але яны яшчэ маюць магчымасць пакаяцца, да чаго і заклікае аўтар.

Даследчык В. Валжанкоў адзначае, што ў разглядаемым творы дакладна адлюстраваліся погляды Е. Раманавы, які быў салідарны з ідэямі М. Каяловіча і яго заходнерускіх паслядоўнікаў. У выніку здрады апалячаных беларусаў радзіме і народу, роднай мове і праваслаўнай рэлігіі гарады запаланіла яўрэйскае насельніцтва і краіна заняпала эканамічна і культурна. Нягледзячы на радыкалізм меркаванняў вучонага, В. Валжанкоў аднёс яго да ліку ўмераных заходнерусаў, у светапоглядзе якіх паядналіся мясцовыя беларускія і агульнарасійскія інтэнцыі [15, с. 67].

Памфлет «Плач беларускай зямлі» быў непрыхільна сустрэты многімі сучаснікамі. Нават стрыманы ў стаўленні да заходнерусізму Я. Карскі раскрыў аўтара і даў негатыўную ацэнку твору ў лісце да П. Шэйна ад 21 мая 1896 г.: «“Плач Беларускай зямлі” сапраўды даволі бязглуздая рэч і, несумненна, твор [Е. Р.] Раманавы» [30, с. 170]. У артыкуле «Беларускія нацыяналісты (з жыцця правінцыяльнай інтэлігенцыі)» аўтар, жыхар Віцебска, які падпісаў тэкст крыптанімам С. Г-ч, даў такую ацэнку твору «Плач беларускай зямлі»: «Адзін з пецярбургскіх часопісаў, мімаходам назваўшы гэту брашуру, залічае яе да дэкадэнцкіх твораў і лічыць, што яна – “гарачкавае трызненне ў прамым сэнсе слова”. Такому водзіву не даводзіцца, канешне, здзіўляцца, але нельга ў той жа час не прызнаць яго памылковым. Дэкадэнцкага ў “Плачы беларускай зямлі” нічога няма: змест яго цалкам зразумелы. Увогуле, наўрад ці варта і дарэчы было разглядаць гэту брашуру. Як літаратурны твор і з боку яе формы – задужа яна для гэтага нікчэмная» [31, с. 25–26]. Аднак у артыкуле невядомы аўтар памфлета «Плач беларускай зямлі» сурова асуджаецца і абвінавачваецца ў многіх грахах: агрэсіўнасці, запальчывасці, раз’юшанасці, ашалеласці, узбуджэнні непрыязні да іншародцаў і іншаверцаў, а таксама іншых праявах нецярпімасці. У артыкуле, змешчаным у выданні «Энцыклапедычны слоўнік Брокгаўза і Ефрона» (1899), Е. Раманаў называўся аўтарам «публіцыстычных артыкулаў з рэзкімі выбрыкамі супраць беларусаў-католікаў» [32, с. 47]. Аўтарам артыкула быў вядомы фалькларыст М. Сумцоў. Ён палічыў неабходным адзначыць гэту акалічнасць нават у энцыклапедычным выданні. Гэта сведчыць аб рэзанансе, у тым ліку ў асяроддзі навуковай супольнасці, падобных раманаўскіх публікацый. Паказальна, што вучоны не змясціў памфлет у сваім бібліяграфічным паказчыку.

Твор «Плач беларускай зямлі» ўтрымлівае рысы народнага галашэння і аратарскіх інтанацый:

Я в Белорусской столице, на вершине Полоцкого замка.
Высоко, высоко вознесся он над Двиною.
Грозной твердыней стоял он на страже Православной Руси. Безграничны были
ее пределы. Доходили они до Варяжского моря.
Но не вижу я здесь Белорусса! Заполонен Полоцк жидом поганым... Погиб он
от своих же детей ренегатов.
И нашла громовая туча. Загрелела гроза над Двиною. Раздается удар за
ударом.
Чу... вдали проклиняют кого-то и
анафемой предают грозной
Ополячившийся Белорусс-католик!
Жид-ли это презренный проклиняет ожившего *гоя*, пархатый анафему шлет Белоруссу?
О, нет, ренегат:
Это ожившая Бelay Русь, своими собственными детьми бесстыдно проданная
Польше, шлет проклятья на голову низких предателей, предает анафеме вечной ренегатов безчестных...
Ренегаты, ренегаты!.. [29, с. 10–11]

У прыведзеным урыўку перададзены ўзрушанасць і гнеў лірычнага героя, якія падкрэсліваюцца рытміка-інтанацыйнай структурай тэксту. Сінтаксічная кампаноўка фраз, кароткія сказы, паўзы, рэфрэны, радкі рознай даўжыні, парадак слоў і пунктуацыя ствараюць эмацыянальны фон выказвання. У памфлеце «Плач беларускай зямлі» Е. Раманаў злоўжывае лозунгавымі словамі (рэнегаты, адшчапенцы), стварае адмысловыя слоганы. У жанравых адносінах твор трэба аднесці да такога віду сатыры, як інвектыва. Выкрывальны пафас памфлета, скіраваны супраць беларусаў-католікаў, зафіксаваў суб'ектыўныя перакананні аўтара, якія ў цэлым толькі адносна, як сведчыць крытыка, карэліравалі з пануючымі ў грамадстве меркаваннямі. Гэты невялікі прازیчны твор лірычнага характару, дзе пераважае суб'ектыўна-ацэначны элемент з выключна эмацыянальна афарбаваным маўленнем, заклікавасцю і павучальнасцю, выразнай рытміка-інтанацыйнай структурай, можна аднесці і да такой жанравай формы, як верш у прозе. Выкарыстання ў ім вострасатырычныя сродкі ацэнкі і абагульнення, выражаныя ў аўтарскай іроніі, гіпербалізацыі і іншых прыёмах мастацкага асэнсавання матэрыялу, дазваляюць лічыць твор яркім прыкладам маніфестацыйна-публіцыстычнага твора.

Пры супастаўленні з памфлетам «Плач беларускай зямлі» больш выразна акрэсліваецца пазіцыя Е. Раманава-крытыка ў яго рэцэнзій на зборнік «Дудка беларуская». У прадмове да першага зборніка Ф. Багушэвіча сцвярджалася, што Беларусь «з Польшчай з'ядналася дабравольна» [33, с. 34]. Інтэрпрэтацыя айчыннай гісторыі Е. Раманава супярэчыла гэтаму. У адносінах да беларускай мінуўшчыны названыя дзеячы знаходзіліся на процілеглых пазіцыях. Аднак Е. Раманаў у рэцэнзій палічыў выданне зборніка не толькі станоўчай, але і паказальнай з'явай: «З'яўленне гэтага зборніка, здаецца нам, сведчыць аб тым, што прабудзілася-такі, нарэшце, руская самасвядомасць у нашых апалечаных беларусаў... Страціўшы веру ў пераманіўшую іх продкаў польскую культуру, яны пачалі імкнуцца да зліцця са сваёй старой радзімай – Бelay Руссю і перш за ўсё пачалі гаварыць і пісаць на сваёй роднай мове. Уцешная з'ява гэта не павінна застацца незаўважанай намі. Скажу больш: усведамляючы свае сілы, мы павінны дапамагчы ім развіцца; павінны падтрымаць нядужых і тых, хто вагаецца, і па-сяброўску працягнуць руку аблудным братам, якія зноў стукаюцца ў дзверы прытулку роднай маці Русі» [11, с. 91]. У трактоўцы рэцэнзента аўтар зборніка паўстае ў іпастасі раскаянага грэшніка, аблуднага брата, якому патрэбна дапамога.

Пад крыптанімам Ь у 1894 г. Е. Раманаў двойчы апублікаваў рэцэнзію на зборнік «Дудка беларуская»: у красавіку ў газеце «Витебские губернские ведомости», а затым у верасні ў газеце «Гродненские губернские ведомости». Па меркаванні рэцэнзента, зборнік меў тры істотныя недахопы: сацыяльную ангажаванасць аўтара ў творах на грамадскую тэматыку, выкарыстанне паланізмаў і «нявытрыманасць беларускай гаворкі, прынятай... за ўзор» [11, с. 92]. Разам з тым прызнавалася, што «ўвогуле зборнік усё ж уяўляе немалую цікавасць і паказвае ў аўтары як паэтычную жылку, так і неабходную назіральнасць» [11, с. 92]. Толькі часткова можна пагадзіцца з гіпотэзай С. Александровіча, што ў дадзеным выпадку рэцэнзент пайшоў на пэўны кампраміс і крытыка яго выклікалася выключна жаданнем надрукаваць рэцэнзію [11, с. 92]. Відавочна, заўвагі ў публікацыі былі народжаныя яго светапогляднымі арыенцірамі.

Адчуваецца, што зборнік «Дудка беларуская» стаў нечаканасцю для Е. Раманава і змяніў яго стаўленне як да «штучных» твораў у прыватнасці, так да мастацкай творчасці на беларускай мове ў цэлым. Ён пераканаўся, што развіццё мясцовай літаратуры будзе карысным для нацыянальнага самавызначэння землякоў. Няма фактычных звестак, якія маглі б даць адказ на пытанне аб уплыве зборніка Ф. Багушэвіча на ідэйную скіраванасць твора «Плач беларускай зямлі». Несумненна, Е. Раманаў цешыў сябе думкай, што ў сваім памфлеце ён прадугадаў вяртанне да нацыянальнага пачатку апалечаных беларусаў. Не маючы асабістага інтарэсу, ён стаў актыўным папулярызатарам зборніка ў краёвай перыёдыцы.

У далейшым вучоны выступіў у ролі выдаўца і прапагандыста паэмы «Тарас на Парнасе». Вядомы даследчык Г. Кісялёў устанавіў, што Е. Раманаў на аснове шматлікіх спісаў склаў і апублікаваў тэкст зводнай рэдакцыі паэмы (гэта стала значным дасягненнем маладой беларускай тэксталагічнай навукі) і напісаў прадмову да яе. У акадэмічным выданні «Гісторыя беларускай літаратуры» сцвярджаецца: «Прапанаваны Е. Раманавым тэкст вытрымаў выпрабаванне часам. Гэтым тэкстам, з невялікімі зменамі, мы карыстаемся і цяпер. Паказальна, што Е. Раманаў намерваўся даць да першага асобнага выдання паэмы (Віцебск, 1896) прадмову на беларускай мове, якую побач з аўтарскімі прадмовамі да кніг Ф. Багушэвіча і А. Ельскага трэба лічыць адной з найбольш ранніх беларускамоўных літаратуразнаўчых прац новага часу. Аднак у тагачасны друк гэты артыкул, з характэрнай назвай “Спроба пярэ”, не прайшоў...» [34, с. 486]. Згаданы артыкул прааналізаваны ў манаграфіі Г. Кісялёва «Жылі-былі класікі...» [35, с. 286–298]. Застаецца толькі адзначыць, што ў ім Е. Раманаў выступіў не толькі як тэкстолаг і літаратуразнаўца, але і як перакладчык. У тэксце ёсць фрагмент байкі І. Крылова «Слон і Моська» ў перакладзе на беларускую мову: *Нехай жа, ка[ж]а, дейкаюць собаки; / Ну, моська! знать силна і яна, / Што брэша на слона!* [12, с. 16]. Тэкст арыгінала ў перакладзе перададзены дастаткова адэкватна.

У 1896 г. Е. Раманаў пад псеўданімам Е. Радзіміч двойчы надрукаваў твор «Міласцівы Восіп...». На тытуле асобнага выдання пазначана: «Са свету рускіх народных паданняў. № 2». Таму можна гаварыць пра намер Е. Раманава стварыць цыкл мастацкіх літаратурна апрацаваных легенд. У прадмове да «Міласцівага Восіпа...» ідзе гаворка аб чытацкім поспеху папярэдняга твора: «Гады два назад выйшла пералажэнне беларускай легенды “Кара ў сто гадоў”. Увага, з якой была сустрэта гэтая кніжка, пераўзышла чаканні аўтара і прымусіла яго працягваць будзіць у грамадстве цікавасць да побыту беларускага народа, знаёміць з яго паэзіяй, светапоглядам, абрадамі, звычаямі. На гэты раз аўтар выкарыстаў тэму легенды “Бог у гасцях”, змешчанай у IV выпуску *Беларускага зборніка* Е. Р. Раманава, і паданняў пра камяні, змешчаных у тым жа выданні. Як вядома, гэтая легенда звярнула на сябе ўвагу адразу пасля выхаду ў свет названага выпуску. Цалкам яе пераклад быў змешчаны ў “Московских ведомостях”... У некаторых цэрквах яна была прачытана з кафедры як у вышэйшай ступені павучальнае настаўленне» [36, с. V]. Е. Раманаў імкнуўся прыцягнуць увагу да сваёй асобы як да фалькларыста і літаратара, для чаго выкарыстаў адпаведны даўні прыём. Нагадаем, што М. Сервантэс у другой частцы рамана «Хітрамудры гідальга Дон Кіхот Ламанчскі» апавядае пра поспех першай часткі свайго твора.

У творы «Міласцівы Восіп...» расказваюцца гісторыі жыцця добрага чалавека Сцяпана Пестуна і яго двух сыноў – грэшніка Аўдзейкі і праведніка Восіпа. Падзеі адбываюцца ў XVI ст., апісваюцца вясельны і пахавальны абрады з прывядзеннем фальклорных тэкстаў, у тым ліку замоў. Новым стала ўключэнне пры дапамозе літаратурнага мантажу ў тэкст шасці ананімных беларускіх вершаваных твораў: «Казанне», «Панскае ігрышча», «Жаніцьба Сапрона», «Сава вясёлая галава», «Вясна гола перапала», «Тарас палясоўшчык» («Тарас на Парнасе»). Назвы гэтых твораў пададзены ў змесце. У прадмове спецыяльна падкрэсліваецца: «Тэксты штучных твораў узяты таксама з рукапісаў п. Раманава» [36, с. VI].

Гэта было ўнікальнае выданне, недаацэненае як у гісторыі беларускай літаратуры, так і ў гісторыі беларускай кнігі і культуры. Характарызуючы перыяд, калі была апублікавана кніга Е. Раманава, М. Доўнар-Запольскі, які тады рабіў спробы сабраць беларускі гурток, падкрэсліваў, што «праходжанне праз цензуру літаратуры на беларускай мове было справай цяжкай» [37, с. 408]. Каб пераадолець цензурныя перашкоды, неабходны быў сінтэтычны тып выдання, якое завулявана актуалізавала б новыя сігніфікатыўныя гарызонты, пашыраючы камунікатыўныя магчымасці чытачоў. Мэту выдання аўтар акрэсліў адназначна: «Працягнуць будзіць у грамадстве цікавасць да побыту беларускага народа, знаёміць з яго паэзіяй, светапоглядам, абрадамі, звычаямі» [36, с. V]. Вучоны выказаў захапленне легендамі, народнай рэлігійнасцю, адлюстраванай у іх. Такія тэндэнцыі не назіраліся ў адукаваных пластах грамадства таго часу: «Але колькі шчырасці, колькі любові, колькі глыбокай веры ў тым сваім! Міжвольнае адчуванне глыбокай, чыстай, супакаяльнай паэзіі ахоплівае чалавека пры знаёмстве з народнымі легендамі пасля таго, як у адукаваным грамадстве яму даводзіцца і чуць, і бачыць выказванні скептыцызму, індывідуальнасці і да т. п.» [36, с. VI]. Абодва творы – «Кара ў сто гадоў...» і «Міласцівы Восіп...» – былі прасякнуты рэлігійнай павучальнасцю.

У прадмове да легенды «Міласцівы Восіп...» Е. Раманаў таксама акрэсліў адрасную аўдыторыю і ахарактарызаваў мову літаратурных апрацовак: «Прызначаючы сваю кніжку галоўным чынам для жыхароў заходняга краю, аўтар, як і ў “Кары ў сто гадоў”, не бачыў неабходнасці пазбягаць слоў заходнерускіх, народных і старажытных, тым больш, што яны амаль усе і да нашага часу выкарыстоўваюцца ці ў жывой беларускай мове, ці ў творах беларускай народнай слаvesнасці. Таму даю тлумачэнне толькі некаторых» [36, с. VII]. Прадмова завяршаецца невялікім беларуска-рускім слоўнікам. У разглядаемым творы шмат увагі надаецца побыту беларускага сялянства, яго звычаям і абрадам. Па ўяўленні аўтара, такі характар павінна была мець нацыянальна-этнаграфічная проза.

З восені 1897 г. Е. Раманаў стаў рэдактарам неафіцыйнага аддзела газеты «Могилевские губернские ведомости». Пра інтэнсіўнасць яго працы ў той перыяд сведчыць колькасць публікацый: у 1898 г. іх было 17, у 1899 г. – 18, у 1900 г. – 14. Асобна адначасна публікацыі Баркулабаўскага летапісу (упершыню надрукаваны П. Кулішом у 1877 г.), арыгінальнага помніка беларускага пісьменства XVII ст., які стаіць каля вытокаў жанру беларускай гісторыка-мемуарнай літаратуры, і народнай драмы «Цар Максiмiльян».

У 1900 г. Е. Раманаў выдаў зборнік «Тарас на Парнасе і іншыя беларускія вершы», змест якога склалі ананімныя творы, апублікаваныя ў легендзе «Міласцівы Восіп...». Другое выданне (1902) было дапоўнена: побач з ананімнымі творамі былі надрукаваны верш С. Рэўкі (Ф. Багушэвіча) «Адказ на “Панскае ігрышча”» і два фрагменты з вершаванай аповесці В. Дуніна-Марцінкевіча «Гапон» («Шум, крык, гоман у карчме...», «У магілёўскім прыёме»). Е. Раманаў выступіў папулярызатарам твораў названых паэтаў, а таксама ўкладальнікам і выдаўцом адной з першых літаратурных анталогій у новым пісьменстве Беларусі.

Змест невялікай прадмовы да другога выдання легенды пераконвае, што яна была разлічана на атрыманне цэнзурнага дазволу. Складальнік падкрэслівае, што большая частка твораў зборніка ўжо была надрукавана ў першым выданні. Пра верш С. Рэўкі са зборніка «Смык беларускі» паведамляецца, што яго фрагменты публікаваліся ў газеце «Могилевские губернские ведомости», а «тут мы маем магчымасць змясціць гэты адказ цалкам» [36, с. 4]. Фрагменты з вершаванай аповесці В. Дуніна-Марцінкевіча «Гапон» заслугоўваюць увагі, паколькі былі надрукаваны даўно і сталі «вялікай бібліяграфічнай рэдкасцю» [36, с. 4]. У выніку цэнзурны дазвол быў атрыманы 1 снежня 1901 г., і чытачы інфармаваліся аб выданні паэтычнага зборніка «Смык беларускі» (1894). Тое, што 32-старонкавая брашура пабачыла свет, было дасягненнем у тагачасных умовах. Е. Раманаў абуджаў цікавасць да літаратуры на роднай мове і прапагандаваў яе здабыткі.

У энцыклапедычным артыкуле «Анталогія» адной «з першых беларускіх анталогій новага часу» [38, с. 125] называецца зборнік «Дыяменты беларускага прыгожага пісьменства» (1919). Аднак выданню папярэднічалі наступныя зборнікі анталагічнага характару: «Песні» (1903), «Тарас на Парнасе і іншыя беларускія вершы» (1902) і «Расказы на беларускай гаворцы» (1863). Гэта пытанне патрабуе спецыяльнага даследавання, а зробленае Е. Раманавым павінна атрымаць належную ацэнку.

Заклучэнне

Такім чынам, жыццё і чыннасць Е. Раманава звязаны не толькі з развіццём у канцы XIX – пачатку XX ст. навуковага беларусазнаўства і такіх яго магістральных напрамкаў, як фалькларыстычныя і гісторыка-этнаграфічныя даследаванні, але і з істотным уплывам яго дзейнасці на асаблівасці тагачаснага літаратурнага працэсу ў Беларусі. Літаратурная спадчына Е. Раманава ўяўляе сабой з’яву адзінаковую ў сваім родзе.

Даследаванню жыцця і творчасці Е. Раманава прысвечаны манаграфія В. Бандарчыка «Еўдакім Раманавіч Раманаў» (1961) і дзясяткі публікацый у розных выданнях. Яго ўклад у беларускую фалькларыстыку і этнаграфію вывучаны дастаткова грунтоўна, акрэслены здабыткі Е. Раманава ў галіне гісторыі, археалогіі, мовазнаўства, у святле ўзрастаючай цікавасці да асобы вучонага толькі ў апошні час з’явіліся некаторыя публікацыі, дзе аналізуюцца творы з яго літаратурна-публіцыстычнай спадчыны.

На пачатковым этапе навуковай дзейнасці погляды Е. Раманава на творы славеснага мастацтва вызначаліся пурысцкімі падыходамі. Неаўтэнтычныя псеўданародныя артэфакты знаходзіліся на перыферыі навуковых інтарэсаў збіральніка фальклорных скарбаў. У публікацыях вучоны імкнуўся сфармуляваць уласны даследчыцкі імідж знаўцы народнай аўтэнтыкі і яе апалагета, прынцыповага праціўніка падробак, пераробак, стылізацый і фальсіфікацый, каштоўнасць якіх можна прызнаць толькі ў выключных выпадках.

Аднак з 1894 г. пурыстычныя тэндэнцыі ў дзейнасці вучонага пачынаюць слабець, у выніку чаго Е. Раманаў толькі на першы погляд нечакана выступае ў ролі літаратара, публіцыста і рэцэнзента паэтычнага зборніка мастацкіх твораў на беларускай мове. На тое былі розныя прычыны: пашырэнне моды на літаратурныя апрацоўкі народных легенд, крытыка пурысцкіх устаноў А. Пышным, уплыў літаратуразнаўчых публікацый А. Весялоўскага, удзел у працы IX археалагічнага з’езда ў Вільні, дзе самавук з няпоўнай сярэдняй адукацыяй мог непасрэдна кантактаваць з высокаадукаванымі спецыялістамі, знаёмства са зборнікам Мацея Бурачка (Ф. Багушэвіча) «Дудка беларуская» і інш.

Е. Раманаў сапраўды добра ўяўляў ступень сваёй прафесійнай і навуковай кампетэнтнасці, камплексаваў з гэтай нагоды, але таксама быў перакананы, што захопленая ідэямі атэізму тагачасная інтэлігенцыя нічога не разумее ў народным жыцці, і яе можна і належыць вучыць у духу хрысціянскіх каштоўнасцей. Тлумачальны, маралізуючы пафас дамінуе ў тэксце твора «Кара ў сто гадоў...», што ўяўляе сабой літаратурную апрацоўку народнай легенды, у мастацкую тканіну якой уплечены фальклорныя тэксты іншых жанраў (песні, галашэнні і інш.).

Некаторыя творчыя ініцыятывы Е. Раманава выклікалі значны рэзананс у свядомасці чытачоў і негатыўныя ацэнкі на старонках расійскай рускамоўнай перыёдыкі. Так здарылася з лірыка-публіцыстычным памфлетам «Плач беларускай зямлі», які выйшаў асобным выданнем без пазначэння аўтара ў 1894. У ім у маніфестацыйнай форме прапануецца заходнерусісцкае разуменне айчынай гісторыі з падзелам усіх землякоў на дзве антаганістычныя катэгорыі: з аднаго боку, праваслаўныя, а з другога – апалечаныя католікі і яўрэйскае насельніцтва. Аўтар названага твора не быў у баку ад палітычных катаклізмаў і з’яўляўся прапагандыстам ідэй заходнерусізму.

Двойчы апублікаваны Е. Раманавым водгук на зборнік «Дудка беларуская» сведчыць аб тым, што фалькларыст меў аўтарытэт і адчуваў сябе сваім чалавекам у рэдакцыях краёвых правінцыяльных газет. Ён убачыў у невядомым аўтары паэтычнага зборніка самабытную творчую асобу, аднак не адчуў, што гэта сціплая кніжка стане асновай для стварэння новай літаратурнай школы і ў будучым кардынальна

паўплывае на напрамак развіцця ўсяго беларускага прыгожага пісьменства. Рэцэнзуючы зборнік, вучоны выступаў апалагетам слушнасці сваіх палітычных перакананняў.

Усведамляючы далучанасць да развіцця айчыннага прыгожага пісьменства, жанравы склад якога патрабаваў узбагачэння, Е. Раманаў прапанаваў уласную мадыфікацыю літаратурнай апрацоўкі народнай легенды «Міласцівы Восіп...» (1896). Пазнака на тытуле асобнага выдання («Са свету рускіх народных паданняў. № 2») сведчыць аб намеры стварыць цыкл мастацкіх твораў, аб'яднаных агульным жанрам. Прапанаваная Е. Раманавым спецыфіка жанру літаратурнай апрацоўкі народных легенд мела выразныя адметнасці. Легенда напісана на рускай мове з вялікай колькасцю беларусізмаў. Прыёмам літаратурнага мантажу ў тэкст уводзіліся беларускія ананімныя творы, закліканыя вызначаць нацыянальную адметнасць і вектар духоўных пошукаў аўтара, які імкнуўся асэнсаваць перспектывы далейшага літаратурнага развіцця. «Міласцівы Восіп...» – твор сінтэтычнага жанру, у аснове якога ляжыць сумяшчэнне паэзіі і прозы. Аднак трэба прызнаць, што асаблівай эстэтычнай каштоўнасцю тэксты літаратурных твораў Е. Раманава не вызначаліся.

Як паслядоўны прапагандыст і папулярызатар твораў новай беларускай літаратуры Е. Раманаў праявіў сябе ў надзвычай зацікаўленым стаўленні да тэксталагічных і атрыбуцыйных пытанняў, звязаных з паэмай «Тарас на Парнасе».

Выданне Е. Раманавым зборніка «Тарас на Парнасе і іншыя беларускія вершы» (1900, 1902) стала фактам, які сцвердзіў з'яўленне новай беларускай літаратуры. Складаная творчая эвалюцыя вучонага ад асцярожнага стаўлення да тэкстаў аўтарскага паходжання ў пачатку 1890-х гг. да складання і выдання напярэдадні XX ст. анталогіі беларускіх твораў сведчыць аб тым, што аб'ектыўныя акалічнасці могуць кардынальна ўплываць на індывідуальнае пераўвасабленне адэкватнай асобы, змену яе ідэйна-эстэтычных поглядаў.

Перад сучасным літаратуразнаўствам стаіць задача аднавіць цэласную карціну развіцця роднай літаратуры ў другой палове XIX ст. Пры даследаванні гісторыі, яе поступу плённым бачыцца далейшае вывучэнне ролі і значэння чыннасці і творчай спадчыны Е. Раманава ў кантэксце агульных заканамернасцей літаратурнага працэсу.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Бандарчык ВК. *Еўдакім Раманавіч Раманаў*. Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР; 1961. 306 с.
2. Романов ЕР. Библиографический указатель трудов Е. Р. Романова. В: Романов ЕР, редактор. *Могилёвская старина: сборник статей «Могилёвских губернских ведомостей»*. Выпуск II. 1900 и 1901 годы. Могилёв: Типография Губернского правления; 1901. с. 146–156.
3. Пыпин АН. *История русской этнографии. Том 4. Белоруссия и Сибирь*. Минск: Белорусская энциклопедия имени П. Бровки; 2005. 256 с.
4. Карский ЕФ. *Разбор историко-этнографических трудов Е. Р. Романова по Северо-Западному краю, вышедших в течение 1898–1901 годов*. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук; 1904. 43 с.
5. Карский ЕФ. *Белорусы. Книга 1. Очерки словесности белорусского племени*. Минск: Белорусская энциклопедия имени П. Бровки; 2007. 584 с.
6. Гарэцкі М. *Гісторыя беларускае літаратуры*. Мінск: Мастацкая літаратура; 1992. 478 с.
7. Луцкевіч А. *Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва*. Мінск: Кнігазбор; 2006. 460 с.
8. Шлюбскі А. Этнаграфічная дзейнасць Е. Р. Раманава. У: Некрашэвіч С, рэдактар. *Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кніга 2. Працы класы філалёгіі. Том 1*. Мінск: [Інбелульт]; 1928. с. 338–364.
9. Цьвікевіч А. «Западно-руссизм»: нарысы з гісторыі грамадскай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мінск: Навука і тэхніка; 1993. 352 с.
10. Борисенко ВВ, Пширков ЮС, Чемерицкий ВА, редакторы. *История белорусской дооктябрьской литературы*. Минск: Наука и техника; 1977. 636 с.
11. Б. Дудка белорусская. У: Александровіч СХ, Александровіч ВС. *Беларуская літаратура XIX – пачатку XX ст.: хрэстаматыя крытычных матэрыялаў*. Мінск: Выдавецтва БДУ; 1978. с. 91–92.
12. Раманаў ЕР. Спроба п'яра. У: Барысенка ВВ, Мальдзіс АІ, рэдактары. *Пачынальнікі. 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.* Мінск: Беларуская навука; 2003. с. 16–19.
13. Хромчанка КР. *Беларуская мастацкая проза (канец XIX – пачатак XX ст.)*. Мінск: Выдавецтва БДУ; 1979. 189 с.
14. Цішчанка ІК. Раманаў Еўдакім. У: Мальдзіс АВ, рэдактар. *Беларускія пісьменнікі: біябібліяграфічны слоўнік. Том 5: Пестрак – Сяўрук*. Мінск: Беларуская энциклопедыя імя П. Броўкі; 1995. с. 142–145.
15. Волженков ВВ. Историко-политические воззрения Е. Р. Романова по работе «Плач Белорусской земли». В: Марзалюк ИА, редактор. *Романовские чтения – 3. Сборник трудов Международной научной конференции; 23–24 ноября 2006 г.; Могилёв, Беларусь*. Могилёв: Могилёвский государственный университет им. А. А. Кулешова; 2007. с. 67.
16. Сакалоў Г. 3 літаратурнай спадчыны Е. Р. Раманава: «Кара ў сто гадоў». В: Воробьев АА, редактор. *Романовские чтения – 7. Сборник статей Международной научной конференции; 26 ноября 2010 г.; Могилёв, Беларусь*. Могилёв: Могилёвский государственный университет им. А. А. Кулешова; 2011. с. 132–134.
17. Романов Е. Предисловие. В: Романов ЕР, составитель. *Белорусский сборник. Выпуск первый и второй. Песни, пословицы, загадки*. Витебск: Типо-литография Г. А. Малкина; 1891. с. I–XI.

18. Романов ЕР, составитель. *Белорусский сборник. Выпуск четвертый. Сказки космогонические и культурные*. Витебск: Типо-литография Г. А. Малкина; 1891. 450 с.
19. Кісялёва Л. На «трэціх абшарах» беларускай літаратуры: Піліп Смуры і іншыя. *Acta Albaruthenica*. 2012;12:57–66.
20. Романов ЕР, составитель. *Белорусский сборник. Выпуск пятый. Заговоры, апокрифы и духовные стихи*. Витебск: Типо-литография Г. А. Малкина; 1891. 450 с.
21. Пшыркоў ЮС, рэдактар. *Беларуская літаратура XIX стагоддзя. Зборнік тэкстаў*. Мінск: Выдавецтва АН Беларускай ССР; 1950. 340 с.
22. Веселовский АН. *Историческая поэтика*. Жирмунский ВМ, редактор. Москва: Издательство ЛКИ; 2017. 648 с.
23. Радимич [Романов ЕР]. *Кара в сто лет. Белорусская легенда*. Витебск: Губернская типография; 1894. 35 с.
24. Грынблат МЯ. Легенды і паданні. У: Фядосік АС, рэдактар. *Легенды і паданні*. Мінск: Навука і тэхніка; 1983. с. 5–34.
25. Тургенев ИС. *Сочинения. Том 10*. Москва: Наука; 1982. 607 с.
26. Шлегель Ф. Фрагменты. В: Шлегель Ф. *Эстетика. Философия. Критика. Том I*. Москва: Искусство; 1983. с. 290–316.
27. Стукалич ВК. *Белоруссия и Литва. Очерки из истории городов в Белоруссии*. Витебск: Губернская типография; 1894. 62 с.
28. Романов ЕР. Из старообрядческой литературы. В: Романов ЕР, редактор. *Могилёвская старина. Сборник статей «Могилёвских губернских ведомостей»*. Выпуск II. 1900 и 1901 годы. Могилёв: Типография Губернского правления; 1901. с. 79–86.
29. [Романов ЕР]. Плач белорусской земли. Витебск: Губернская типография; 1894. 12 с.
30. Унучек АВ, Бондарь ЛД, Глеб МВ, Карский АА, Поникаровская МВ, Сокольский ЕЭ и др., редакторы. *Жизнь и деятельность академика Е. Ф. Карского: сборник документов и материалов. Часть I*. Минск: Беларуская навука; 2020. 442 с.
31. Г-чъ С. Белорусские националисты (из жизни провинциальной интеллигенции). *Северный вестник*. 1897;10:19–27.
32. С-в Н. [Сумцов НФ]. Романов Евдоким Романович. В: Арсеньев КК, Петрушевский ФФ, редакторы. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Том XXVII. Розавен – Рена*. Санкт-Петербург: Типография общества «Издательское дело»; 1899. с. 47.
33. Багушэвіч Ф. *Выбраныя працы*. Мінск: Беларуская навука; 2015. 445 с.
34. Мархель УІ, Чамярыцкі ВА, рэдактары. *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў. Том 2. Новая літаратура: другая палова XVIII – XIX стагоддзя*. Мінск: Беларуская навука; 2007. 582 с.
35. Кісялёў ГВ. *Жылі-былі класікі: хто напісаў паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе»*. Мінск: Беларуская навука; 2005. 549 с.
36. Радимич [Романов ЕР]. *Милостивый Осип, или Милости хочу, а не жертвы. Быль*. Витебск: Губернская типо-литография; 1894. 85 с.
37. Довнар-Запольский МВ. *История Белоруссии*. Минск: Беларусь; 2011. 591 с.
38. Дубянецкі МФ. Анталогія. У: Шамякін ІП, рэдактар. *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Том I. А капэла – Габелен*. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя; 1984. с. 125–126.

References

1. Bandarchyk VK. *Ewdakim Ramanavich Ramanaw*. Minsk: Vydavectva Akadzemii navuk BSSR; 1961. 306 p. Belarusian.
2. Romanov ER. [Bibliographic index of works of E. R. Romanov]. In: Romanov ER, editor. *Mogilevskaya starina: sbornik statei «Mogilevskikh gubernskikh vedomostei»*. Vypusk II. 1900 i 1901 gody [Mogilev antiquity: collection of articles «Mogilev gubernskie vedomosti». Issue II. 1900 and 1901]. Mogilev: Tipografiya Gubernskogo pravleniya; 1901. p. 146–156. Russian.
3. Pypin AN. *Istoriya russkoi etnografii. Tom 4. Belorussiya i Sibir* [The history of Russian ethnography. Volume 4. Belarus and Siberia]. Minsk: Belorusskaya entsiklopediya imeni P. Brovki; 2005. 256 p. Russian.
4. Karskii EF. *Razbor istoriko-etnograficheskikh trudov E. R. Romanova po Severo-Zapadnomu krayu, vyshedshikh v techenie 1898–1901 godov* [Analysis of the historical and ethnographic works of E. R. Romanov about the Northwestern land, published during 1898–1901]. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk; 1904. 43 p. Russian.
5. Karskii EF. *Belorusy. Kniga 1. Ocherki slovesnosti belorusskogo plemeni* [Belarusians. Book 1. Essays on the literature of the Belarusian tribe]. Minsk: Belorusskaya entsiklopediya imeni P. Brovki; 2007. 584 p. Russian.
6. Garjecki M. *Gistoryja belaruskaj litaratury* [The history of Belarusian literature]. Minsk: Mastackaja litaratura; 1992. 478 p. Belarusian.
7. Luckevich A. *Vybranyja tvory: prablemy kul'tury, litaratury i mastactva* [Selected works: problems of culture, literature and art]. Minsk: Knigazbor; 2006. 460 p. Belarusian.
8. Shljubski A. [Ethnographic job of E. R. Romanov]. In: Nekrashjevič S, editor. *Zapiski addzelu humanitarnyh navuk. Kniga 2. Pracy kljasy filjoljogii. Tom 1* [Notes of humanities' department. Book 2. The works of philological class. Volume 1]. Minsk: [Inbelkul't]; 1928. p. 338–364. Belarusian.
9. C'vikevič A. «Zapadno-russizm»: narysy z gistoryi gramadzkaj mys'li na Belarusi w XIX i pachatku XX v. [«Western-Russianism»: the essays from the history of public thought in Belarus in the 19th and in the beginning of the 20th century]. Minsk: Navuka i tjechnika; 1993. 352 p. Belarusian.
10. Borisenko VV, Pshirkov YuS, Chemeritskii VA, editors. *Istoriya belorusskoi dooktyabr'skoi literatury* [History of Belarusian pre-Soviet literature]. Minsk: Nauka i tekhnika; 1977. 636 p. Russian.
11. '. [Belarusian pipe]. In: Alexandrovich SKh, Alexandrovich VS. *Belaruskaja litaratura XIX – pachatku XX st.: hrjestamatyja krytychnyh matjeryjalaw* [Belarusian literature of the 19th – the beginning of the 20th century: chrestomathy of critical materials]. Minsk: Publishing house of the Belarusian State University; 1978. p. 91–92. Russian.
12. Ramanaw ER. [Pen test]. In: Barysenka VV, Mal'dzis AI, editors. *Pachynal'niki. Z gistoryka-litaraturnyh matjeryjalaw XIX st.* [The beginners. From historical and literature materials of the 19th century]. Minsk: Belaruskaja navuka; 2003. p. 16–19. Belarusian.
13. Khromchanka KR. *Belaruskaja mastackaja proza (kanec XIX – pachatku XX st.)* [Belarusian art prose (late 19th – early 20th century)]. Minsk: Publishing house of the Belarusian State University; 1979. 189 p. Belarusian.

14. Cishchanka IK. [Ramanaw Ewdakim]. In: Mal'dzis AV, editor. *Belaruskija pis'menniki: bijabiblijagrafichny slownik. Tom 5: Pestrak – Sjawruk* [Belarusian writers: biobibliographical dictionary. Volume 5: Pestrak – Sjawruk]. Minsk: Belaruskaja jencyklapedyja imja P. Browki; 1995. p. 142–145. Belarusian.
15. Volzhenkov VV. [Historical and political views of E. R. Romanov in the work «The lament of the Belarusian land»]. In: Marzalyuk IA, editor. *Romanovskie chteniya – 3. Sbornik trudov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii; 23–24 noyabrya 2006 g.; Mogilev, Belarus'* [Romanov readings – 3: collection of works of the International scientific conference; 2006 November 23–24; Mogilev, Belarus]. Mogilev: Mogilev State A. Kuleshov University; 2007. p. 67. Russian.
16. Sakalow G. [From the literary heritage of E. R. Romanov: «Punishment in hundred years»]. In: Vorob'ev AA, editor. *Romanovskie chteniya – 7. Sbornik statei Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii; 26 noyabrya 2010 g.; Mogilev, Belarus'* [Romanov readings – 7. Collection of works of the International scientific conference; 2010 November 26; Mogilev, Belarus]. Mogilev: Mogilev State A. Kuleshov University; 2011. p. 132–134. Belarusian.
17. Romanov E. [Preface]. In: Romanov ER, compiler. *Belorusskii sbornik. Vypusk pervyi i vtoroi. Pesni, poslovitsy, zagadki* [Belarusian collection. Issue one and two. Songs, proverbs, puzzles]. Vitebsk: Tipo-litografiya G. A. Malkina; 1891. p. I–XI. Russian.
18. Romanov ER, compiler. *Belorusskii sbornik. Vypusk chetvertyi. Skazki kosmogonicheskie i kul'turnye* [Belarusian collection. Issue four. Cosmogonic and cultural tales]. Vitebsk: Tipo-litografiya G. A. Malkina; 1891. 450 p. Russian.
19. Kisialiova L. «Third areas» of Belarusian literature: Pilip Smury and others. *Acta Albaruthenica*. 2012;12:57–66. Belarusian.
20. Romanov ER, compiler. *Belorusskii sbornik. Vypusk pyaty. Zagovory, apokryfy i dukhovnye stikhi* [Belarusian collection. Issue five. Spells, apocryphal stories and spiritual verses]. Vitebsk: Tipo-litografiya G. A. Malkina; 1891. 450 p. Russian.
21. Pshyrkow JuS, editor. *Belaruskaja litaratura XIX stagoddzja. Zbornik tjekestav* [Belarusian literature of the 19th century. Collection of texts]. Minsk: Publishing house of Academy of Science of the BSSR; 1950. 340 p. Belarusian.
22. Veselovskii AN. *Istoricheskaya poetika* [Historical poetics]. Zhirmunskii VM, editor. Moscow: Izdatel'stvo LKI; 2017. 648 p. Russian.
23. Radimich [Ramanov ER]. *Kara v sto let. Belorusskaya legenda* [Punishment in hundred years. Belarusian legend]. Vitebsk: Gubernskaya tipografiya; 1894. 35 p. Russian.
24. Grynblat MJa. [Legends and myths]. In: Fjadosik AS, editor. *Legendy i padanni* [Legends and myths]. Minsk: Navuka i tjechnika; 1983. p. 5–34. Belarusian.
25. Turgenev IS. *Sochineniya. Tom 10* [Essays. Volume 10]. Moscow: Nauka; 1982. 607 p. Russian.
26. Schlegel F. [Fragments]. In: Schlegel F. *Estetika. Filosofiya. Kritika. Tom I* [Aesthetics. Philosophy. Criticism. Volume 1]. Moscow: Iskustvo; 1983. p. 290–316. Russian.
27. Stukalich VK. *Belorussiya i Litva. Oчерки iz istorii gorodov v Belorussii* [Belarus and Lithuania. Essays of the history of towns in Belarus]. Vitebsk: Gubernskaya tipografiya; 1894. 62 p. Russian.
28. Romanov ER. [From old-rites' literature]. In: Romanov ER, editor. *Mogilevskaya starina. Sbornik statei «Mogilevskikh gubernskikh vedomosti»*. Vypusk II. 1900 i 1901 gody [Mogilev antiquity. Collection of articles of the «Mogilev gubernskie vedomosti». Issue II. 1900 and 1901 years]. Mogilev: Tipografiya Gubernskogo pravleniya; 1901. p. 79–86. Russian.
29. [Romanov ER]. *Plach belorusskoi zemli* [The lament of the Belarusian land]. Vitebsk: Gubernskaya tipografiya; 1894. 12 p. Russian.
30. Unuchek AV, Bondar' LD, Gleb MV, Karskii AA, Ponikarovskaya MV, Sokol'skii EE, et al, editors. *Zhizn' i deyatel'nost' akademika E. F. Karskogo: sbornik dokumentov i materialov. Chast' I* [Life and work of academician E. F. Karski: the collection of documents and materials. Part 1]. Minsk: Belaruskaja navuka; 2020. 442 p. Russian.
31. G-ch S [Belarusian nationalists (from the life of the provincial intellectuals)]. *Severnyi vestnik*. 1897;10:19–27. Russian.
32. S-v N [Sumtsov NF]. [Romanov Evdokim Romanovich]. In: Arsen'ev KK, Petrushevskii FF, editors. *Entsiklopedicheskii slovar' Brokgauza i Efrona. Tom XXVII. Rozaven – Repa* [Brockhaus and Efron's encyclopaedic dictionary. Volume 27. Rozaven – Repa]. Saint Petersburg: Tipografiya obshchestva «Izdatel'skoe delo»; 1899. p. 47. Russian.
33. Bagushjevich F. *Vybranyja pracy* [Selected works]. Minsk: Belaruskaja navuka; 2015. 445 p. Belarusian.
34. Marhel' UI, Chamjarycki VA, editors. *Gistoryja belaruskaj litaratury XI–XIX stagoddzjav. Tom 2. Novaja litaratura: drugaja palova XVIII – XIX stagoddze* [The history of Belarusian literature of the 11th – 19th centuries. Volume 2. New literature: the second half of the 18th – 19th century]. Minsk: Belaruskaja navuka; 2007. 582 p. Belarusian.
35. Kisjaljow GV. *Zhyli-byli klasiki: hto napisaw pajemy «Jeneida navyvarat» i «Taras na Parnase»* [There were classics: who wrote the poems «Aeneid reversed» and «Taras on Parnassus»]. Minsk: Belaruskaja navuka; 2005. 549 p. Belarusian.
36. Radimich [Romanov ER]. *Milostivyi Osip, ili Milosti khochu, a ne zhertvy. Byl'* [Merciful Osip, or I want mercy, not sacrifice. Bylit]. Vitebsk: Gubernskaya tipo-litografiya; 1894. 85 p. Russian.
37. Dovnar-Zapolskii MV. *Istoriya Belorussii* [The history of Belarus]. Minsk: Belarus; 2011. 591 p. Russian.
38. Dubjanecki MF. [Anthology]. In: Shamjakin IP, editor. *Jencyklapedyja litaratury i mastactva Belarusi. Tom 1. A kapjela – Gabelen* [Encyclopedia of literature and art of Belarus. Volume 1. Akapela – Gabelen]. Minsk: Belaruskaja Saveckaja encyklopedyja; 1984. p. 125–126. Belarusian.

Артыкул напісаны ў рэдкалегію 21.04.2022.
Received by the editorial board 21.04.2022.